

Феномени "опозиційної ідеології" та "ідеології опозиційності"

Віктор Лага,

аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Роль політичної ідеології в діяльності політичних партій обумовлює необхідність дослідження не лише впливу ідеологічних програм на характер функціонування тих чи інших партутворень, цілі й методи їх політичної боротьби, але й механізмів зворотного впливу, коли конституювання "позиційних" та "опозиційних" партій спричиняє появу таких феноменів, як "позиційна" та "опозиційна" ідеології. В політологічних дослідженнях вживається поняття офіційної ідеології (не слід ототожнювати з поняттям державної ідеології). Проте, на думку автора, воно є надто широким за змістом і, по суті, містить у собі цілі й цінності, що визнаються як опозицією, так і партіями, що мають вирішальний вплив на функціонування органів державної влади. (Фактично основні цінності офіційної політичної ідеології визначаються у Конституції держави і програмують загальну спрямованість, у межах якої можуть варіюватися ті чи інші програми суспільно-політичного розвитку). Тому в дослідженнях політичних ідеологій та їх впливу на розвиток суспільно-політичних відносин, політичної свідомості, політичної культури важливою теоретичною проблемою є вивчення підстав виникнення і розвитку опозиційної ідеології, а також можливості застосування критерію опозиційності для характеристики тих чи інших політичних ідеологій.

Актуальність проблеми

обумовлена тим, що в транзитивних політичних системах зустрічаємо феномен "ідеології опозиційності", яка, будучи однією з форм псевдоідеології, переймає функції політичної ідеології, а відтак впливає на розвиток політичних процесів. Особливої актуальності аналіз цієї проблематики набуває в умовах загострення боротьби різних політичних

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

сил (насамперед політичних партій) за державну владу, коли остання перетворюється з засобу реалізації програмових цілей партії на мету всього політичного процесу. В таких обставинах основною цінністю опозиційних політичних партій (головних претендентів на державну владу) може стати відсторонення від влади нинішньої політичної еліти чи навіть окремих посадових осіб, як вважає Л. Тупчієнко [1], і її заміна новою, яка зовсім не обов'язково відрізняється (або і взагалі не відрізняється) від попередньої своїми програмово-ідеологічними настановами чи баченням шляхів суспільно-політичного розвитку.

Саме такий період загострення політичної боротьби спостерігаємо в Україні. Ця обставина спонукає до чіткого усвідомлення, в яких випадках маємо справу з „опозиційною ідеологією”, а в яких – з „ідеологією опозиційності”, де діє опозиція, а де, за визначенням М. Михальченка, відбувається лише „інсценування опозиції”, коли на її місце приходить звичайна фронда [2].

Мета статті

В процесі аналізу автор ставить за основну мету дослідження таких феноменів, як „опозиційна ідеологія” та „ідеологія опозиційності”, що спостерігаються у процесі розвитку стабільних і перехідних політичних систем. Досягнення мети можливе при послідовному розв'язанні таких завдань:

- а) висвітлити зв'язок між боротьбою політичних партій за державну владу та процесом постання опозиційних ідеологій;
- б) проаналізувати залежність між характером політичної системи і перспективою виникнення феномена „ідеології опозиційності”;
- в) розкрити зміст поняття „ідеологія опозиційності” та показати, чим він відрізняється від опозиційної ідеології.

Матеріали дослідження

Коли вчені розробляють класифікаційні моделі, що дозволяють виокремити основні групи ідеологій, то, як правило, користуються такими критеріями, як поділ: а) за змістом та спрямованістю головних ідей і цінностей політичної ідеології (всі ідеології розглядаються як прогресивні або реакційні, демократичні або тоталітарні тощо); б) за об'єктом впливу та межами поширення (партикулярні та універсальні); в) за методами їх обґрунтування (раціональні та ірраціональні) [3]. Водночас доволі поширеним є метод класифікації політичних ідеологій на основі критерію партійності [4]. У переважній більшості досліджень сучасного ідеологічного простору найактивніше застосовується саме цей метод. Проте органічний зв'язок політичної ідеології з політичними партіями породжує кілька важливих питань, які потребують ретельного науково-теоретичного висвітлення.

Насамперед це стосується такої проблеми: деякі характеристики політичних партій як носіїв і суб'єктів політичної ідеології мають тенденцію передаватися самим ідеологіям. А це дозволяє визначати додаткові критерії, що можуть застосовуватися для аналізу як політичних ідеологій взагалі, так і специфіки їх динаміки у політичній свідомості громадян. Тобто, маючи за мету боротьбу за політичну владу (без цього неможливе саме поняття „політична партія”, оскільки навіть у законодавчих актах політична партія визначається як „зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах” [5]), політичні партії, природно, діляться на дві основні категорії: „позиційні” (мають вирішальний вплив на реалізацію державної влади) та „опозиційні” (репрезентують демократичну меншість). Якщо ж маємо справу з багатопартійними системами (коли партійна система не описується у термінах двопартійності), то і в цьому випадку утворюється спектр політичних партій, які розташовуються в ньому залежно від свого ставлення до конкретних дій чи настанов провідної політичної сили (нею може бути одна політична партія, партійний блок, партійна коаліція).

Зрозуміло, що в умовах демократії (навіть неусталеної) подібний розподіл у середовищі політичних партій спричиняється ще й тим, що в процесі вільних та рівних демократичних виборів громадяни віддають перевагу певним політичним програмам, або, інакше кажучи, обирають ту або іншу політичну ідеологію. В результаті цього окремі політичні ідеології, а разом з ними і програми суспільно-політичних перетворень, стають не просто домінуючими (визнаними більшістю суспільства), але й отримують шанс бути реалізованими завдяки застосуванню інструментів та механізмів державної влади.

Тобто серед політичних ідеологій виявляються „позиційні ідеології” (їх ще можна окреслити як „офіційні”, хоча, на думку автора, цей термін має дещо інший теоретичний зміст) та „опозиційні ідеології”. Але подібний поділ політичних ідеологій, оскільки він є похідним від результатів змагання партій за державну владу, може породжувати й несподівані наслідки. До них слід, зокрема, зарахувати появу феномена „ідеології опозиційності”, коли, програвши міжпартійну боротьбу, та чи інша політична партія (або політичні партії) проголошує основною політичною цінністю знищення чи відсторонення від влади будь-якими засобами „позиційної” політичної партії. У результаті відбувається доволі специфічна трансформація політичної ідеології, сутність якої має бути досліджена у межах політичної науки.

Інша проблема, що обов'язково постає у цьому контексті (коли йдеться про взаємозв'язок понять „політична партія” та „політична ідеологія”),

стосується характеру зв'язку між політичною партією та політичною ідеологією. З точки зору класичної політичної теорії, це питання не становить серйозної проблеми. Справді, якщо виходити з припущення, що політична ідеологія лежить в основі визначення політичних пріоритетів і політичних цінностей тих програм суспільно-політичного розвитку, які сповідуються кожною конкретною партією, то тоді маємо визнати, що політична ідеологія детермінує собою політичну активність партій, визначає основні напрямки їх діяльності, зумовлює їх орієнтацію у політичному просторі. Однак, очевидно, це положення має характер лише наукової гіпотези. Тобто воно, безумовно, спрацьовує, але далеко не скрізь і не у всіх випадках. Зокрема це стосується ситуацій, які виникають у так званому „деідеологізованому” політичному просторі, коли об'єктивно існують політичні партії, які чи взагалі не можуть чітко артикулювати свою ідеологічну складову, чи використовують певні класичні ідеології (ліберальну, консервативну, соціал-демократичну, націоналістичну тощо) для вирішення суто корпоративних завдань. В. Паламарчук та О. Литвиненко описують це явище як існування численної кількості політичних партій за „відсутності скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних настанов” [6].

Причому, порівнюючи стабільні демократичні політичні системи з транзитивними, маємо визнати, що значущість розв'язання цієї проблеми гранично зростає у другому випадку, оскільки для перехідних політичних систем властивий не лише феномен надмірного збільшення кількості політичних партій (це, так би мовити, хвороба політичного зростання), але й виникнення значної кількості ситуаційних партій (М. Примуш називає їх „піар-проектами” або „штучними продуктами політтехнологів” [7]).

Отже, спробуємо послідовно розглянути ці два кола проблем. Оскільки ж відповідь на перше запитання можна вважати початковим кроком для розв'язання другої проблеми, то цілком логічно розпочати саме з нього.

У відносинах політичної партії з державною владою політична ідеологія ні за її змістом, ні за її цінностями, ні за методами перетворення суспільно-політичного середовища не може бути опозиційною чи не опозиційною. Однак наскільки доцільно відмовлятися від аналізу цієї ознаки через посилення на те, що опозиційність політичної ідеології є випадковим та релевантним фактором, який не становить жодного інтересу для наукового дослідження? На нашу думку, такий висновок передчасний. Адже відомо, що політична ідеологія – це не лише синтезована сукупність поглядів, які віддзеркалюють та захищають інтереси певної партії, але й стратегія реалізації цих інтересів [8]. У цьому сенсі політична ідеологія та політична партія мають суттєву спільну ознаку. Політична ідеологія завжди прагне своєї реалізації. Вона відрізняється від політичної концепції або політичної ідеї якраз тим, що є типом активної взаємодії з політичним середовищем. Політична ідеологія завжди прагне адаптувати, перелаштувати,

організувати суспільно-політичні відносини згідно з тією моделлю, яку вона в собі містить. Схожа ситуація спостерігається й у діяльності політичних партій, які, репрезентуючи інтереси, потреби, прагнення певної соціальної групи (хоча, як вказує О. Полішкарова, розміри цієї групи можуть суттєво змінюватися, що обумовлює існування елітних політичних партій, масових політичних партій та „партій для всіх” [9]), завжди прагнуть отримати державну владу для їх реалізації.

Отже, як політична партія, так і політична ідеологія розглядають державну владу як засіб власної реалізації. Причому подібний синтез політичної ідеології та політичної партії є надзвичайно плідним, оскільки в системі суспільно-політичних відносин партії виступають найактивнішим гравцем, який, з одного боку, потребує політичної ідеології (яка дозволяє відрізнити одну партію від іншої), а, з іншого боку, спроможний надати ідеології важелі для її безпосереднього втілення (таким важелем і є державна влада).

Але залежність перспектив реалізації політичної ідеології від перемоги чи поразки політичної партії, яка виступає носієм цієї ідеології, на практиці означає те, що одночасно з партією, „позиційною” чи „опозиційною”, стає такою й сама політична ідеологія. Звісно, що найвиразніше зміна у статусі політичної ідеології проглядається при двопартійних системах (єдина умова, яка має бути врахована у цьому випадку, як відзначав М. Дюверже, стосується того, що жодна з цих політичних партій не повинна бути партією тоталітарного типу [10], оскільки після її перемоги зникає саме поняття ідеологічного плюралізму та співіснування різних політичних ідеологій).

Для політичної теорії констатація цього має надзвичайно важливе значення. Адже, порівнюючи різні політичні ідеології та прагнучи визначити ступінь їх впливу на масову політичну свідомість, рівень їх поширеності, а також популярність у суспільстві тих чи інших політичних цінностей та ідеалів, необхідно відстежувати їх суспільну динаміку. У цьому сенсі емпіричні дані, які відображають боротьбу політичних партій (перш за все під час загальнодержавних виборів), служать матеріальною основою для узагальнень, які дозволяють визначити домінуючу в суспільстві політичну ідеологію, а також те, які саме прошарки населення її підтримують, наскільки вона поширена і наскільки довго залишається домінантною (скажімо, перебування при владі у Швеції соціал-демократів протягом 60-х років ХХ століття, яке Е. Аннерс навіть окреслив як “соціал-демократичні лещата” [11], дозволяє зробити висновок щодо високої популярності соціал-демократичної ідеології та соціал-демократичного дискурсу в суспільній свідомості країни того часу).

Таким чином, як бачимо, феномен появи опозиційних ідеологій є одним з об’єктивних наслідків політичного розвитку сучасних демократичних країн, який випливає з принципу політичного плюралізму та механізмів ротації політичних партій у процесі реалізації державної влади. Проте

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

такий зв'язок між політичною ідеологією та діяльністю політичної партії (якщо застосовувати фактор політичного успіху партії для оцінки політичної ідеології) реалізується лише у тих випадках, коли самі політичні партії розглядають ідеологію як один з основних елементів свого функціонування. Маємо на увазі не так звані „ідеологічні партії”, а ті, які є бодай мінімально ідеологічно визначеними.

Ідеологічна визначеність є ознакою практично всіх найвпливовіших політичних партій у країнах з усталеними традиціями демократії та стабільними партійними системами. Однак чи можемо говорити, що „опозиційна ідеологія” є однаковою в умовах стабільної демократії та в умовах демократичних транзитів (такі політичні системи інколи окреслюють як „напівдемократії” чи „протодемократії”)?

Відповідаючи на це запитання, переходимо до другої проблеми, окресленої на початку статті.

Справа в тому, що неусталеність партійної системи, притаманна майже всім демократичним транзитам, породжує ситуацію існування чималої кількості політичних партій, які, не маючи чітких ідеологічних програм, або реально утримують політичну владу, або позиціюють себе їх антагоністами.

У першому випадку маємо справу з „партією влади” (не будь-яку політичну партію, яка найбільше впливає на реалізацію державної влади, а лише ту, основу якої складає блок прагматично зорієнтованих та деідеологізованих політичних діячів, представників номенклатури, бізнес-еліти [12]). У другому – з опозицією. Проте, як впливає з ознаки „деідеологізації”, така опозиція дуже специфічна. В принципі строге використання термінів взагалі не дозволяє говорити про наявність у подібної „деідеологізованої” опозиції будь-якої ідеології. Хоча, якщо підходити з цієї точки зору, то й „опозицією” зазначені політичні сили назвати також не можна.

Але об'єктивно це явище існує: деідеологізована „партія влади” та деідеологізована опозиція. Зрозуміло, що брак будь-якої політичної ідеології є згубною вадою політичної партії (навіть деідеологізованої). Тому як партія влади, так і опозиція змушені пропонувати суспільству бодай якийсь сурогат політичних цінностей, ідей та ідеалів, які окреслюють загальні контури їхнього бачення як існуючої політичної, економічної, соціальної дійсності, так і тих цілей, задля яких має реалізовуватися процес суспільного розвитку. Для партії влади такою ідеологією часто виступає „офіційна ідеологія”, що постає у вигляді узагальнених політичних цінностей та ідеалів, якість реалізації яких у політичному житті дуже важко однозначно виміряти. У випадку ж опозиції такою ідеологією є „ідеологія опозиційності”. Її суть в тому, що своєю основною метою вона визнає винятково зміну політичної еліти. Більше того, специфічною властивістю цієї ідеології є її універсальна здатність

консолідувати будь-які політичні сили (незалежно від проголошуваних ними ідеалів, цілей, цінностей), оскільки єдиною підставою для такої консолідації стає непримиренність до партії влади.

До речі, цікавий підхід до аналізу феномена ідеології опозиційності пропонує О. Єржов. Досліджуючи характер утворення союзів політичних партій на прикладі українського парламенту, він вживає таке поняття, як „аномальне блокування” чи „аномальна альтернатива”. На нашу думку, застосовуючи це поняття, значно легше продемонструвати, що за своїм змістом „ідеологія опозиційності” є псевдоідеологією, оскільки, як доводить О. Єржов, виникнення аномальної альтернативи (якщо припускається можливість політичного союзу з партіями, які сповідують протилежну ідеологію) можливе лише тоді, коли реальна ідеологічна складова у діяльності політичної партії є або мінімальною, або її взагалі немає [13].

Відтак, аналізуючи перехідні політичні системи, доволі часто стикаємося не лише з таким явищем, як „неконструктивна опозиція” [14], але й з утворенням надзвичайно специфічного типу опозиції, що ґрунтується на псевдоідеології, якою по суті і є ідеологія опозиційності. Для визначення такої опозиції цілком закономірним видається поняття „антагоністичної опозиції”, яке вживає для аналізу вітчизняної політики Ф. Рудич [15]. Характерною властивістю її є протистояння не стільки певному офіційному курсу (нагадаємо, що саме таке розуміння опозиційності застосовується у законодавстві багатьох європейських країн і саме так політичну опозицію було визначено у деяких проектах закону „Про політичну опозицію в Україні”, поданих на розгляд Верховної Ради), скільки конкретним політикам (або певній політичній еліті). В результаті цього метою, яку обґрунтовує ідеологія опозиційності, є не запровадження якогось нового курсу суспільно-політичного розвитку, нових політичних цінностей, ідеалів чи методів державної політики, а тільки зміна політичної еліти. Причому для досягнення цієї мети ідеологія опозиційності припускає використання будь-яких засобів.

Висновки

Результати проведеного дослідження феноменів „опозиційної ідеології” та „ідеології опозиційності” в умовах стабільних і перехідних політичних систем дозволяють зробити такі висновки.

1. Ознака опозиційності може бути застосована в процесі науково-теоретичного аналізу політичних ідеологій як один з методологічних критеріїв класифікації наявних у суспільстві (а точніше – у суспільно-політичній свідомості) ідеологічних програм. Щоправда, у цьому сенсі слід зробити деякі зауваження. По-перше, суб'єктом опозиційності (опозиційного статусу) виступає не політична ідеологія як така, а партія, громадська організація, соціальна спільнота, що є носієм цієї ідеології. Однак, оскільки у боротьбі за державну владу партії природно

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

розподіляються на „позиційні” та „опозиційні” (поняття „позиція” як протилежне поняттю „опозиція” вживає Р.Павленко [16]; на думку автора, застосування такої термінології є не лише науково виправданим, але й дозволяє адекватніше зрозуміти сутність феномена опозиційності), то, відповідно, і їхні програми, де, як зазначає П.Кривоцок, ідеологія одержує своє найповніше відображення [17], набувають ознак „провладності” або „опозиційності”. По-друге, опозиційна політична ідеологія може змінити свій статус у випадку приходу до влади тих політичних сил, які її пропагують, або у випадку зміни політичною елітою, що утримує владу, своїх ідеологічних настанов.

2. Аналіз динаміки опозиційних ідеологій відбиває не лише процес боротьби між різними соціальними групами (насамперед – політичними партіями), але й дозволяє побудувати теоретичну конструкцію змін у суспільно-політичній свідомості, які супроводжуються трансформацією політичних цінностей, суспільно-державних пріоритетів, бачення способів ведення політичної боротьби, а також методів реалізації програм економічного, політичного, соціально-культурного розвитку. При цьому виокремлення концептуального ядра „позиційних” та „опозиційних” ідеологій, а також змін, які відбуваються в ньому й навколо нього (у цьому сенсі для вивчення процесу зміни політичних ідеологій можна застосувати модель „ядра” та „захисного пояса”, запропоновану для аналізу розвитку та зміни наукових теорій І.Лакатосом) дозволяє описати процес актуалізації тих чи інших політичних цінностей, політичних потреб та інтересів; те, яким чином ці зміни впливають на політичну свідомість і спрямовують політичну активність громадян у певному напрямку.

3. Поряд з цілком природним для демократичних політичних систем феноменом опозиційної ідеології (джерелом якого є визнання ідеологічного плюралізму, поєднане з інститутами легітимної партійної боротьби за здобуття державної влади), в умовах демократичних транзитів часто спостерігаємо явище, що може бути описане, як „ідеологія опозиційності”. У строгому розумінні поняття ідеології „ідеологія опозиційності” взагалі не є ідеологією, а радше „псевдоідеологією” або перверсивною формою сприйняття політичної дійсності. Її специфіка полягає в тому, що вона практично позбавлена ідейно-теоретичного підґрунтя; основна увага концентрується навколо практичних дій, спрямованих на реалізацію єдиної мети – зміни владної політичної еліти. Використовуючи термінологію В.Заболоцького, можна сказати, що ідеологія опозиційності виступає активним джерелом творення і трансформації не стільки соціальних відносин взагалі (що є властивістю, так би мовити, „чистих” форм ідеології), скільки владної політичної еліти [18]. Водночас цей тип ідеології видається надзвичайно продуктивним у тому сенсі, що на його основі вдається згуртовувати найрізноманітніші суспільні групи, які або прагнуть здобути політичну владу (чи бодай її частку), або незадоволені

діями офіційної влади (незалежно від того, йдеться про суцільне несприйняття офіційного курсу чи лише про якусь складову державної політики).

4. Небезпека поширення ідеології опозиційності в умовах перехідних політичних систем спричиняється її принциповою неспроможністю запропонувати будь-яку позитивну програму суспільно-політичного розвитку. З цієї точки зору, пропагуючи негативний погляд на існуючу політичну дійсність (який, до речі, може бути цілком справедливим), ідеологія опозиційності не містить у собі жодного позитивного проекту майбутнього суспільно-політичного розвитку (або він має явно месіансько-утопічний характер). У результаті чого отримання політичної влади стає, у межах сприйняття політичного життя крізь призму ідеології опозиційності, не засобом реалізації тієї чи іншої ідеологічної програми, а метою самою по собі.

5. Процес стабілізації політичної системи, пов'язаний з завершенням транзитивного періоду, супроводжується зниженням політичної впливовості та поширенням дискурсу ідеології опозиційності. Натомість відбувається перехід до нормальної конкуренції різних політичних ідеологій, кожна з яких репрезентує певний тип бачення політичного розвитку, і які можуть змінювати одна одну в ході ротації або суцільної зміни політичних сил, котрі концентрують у своїх руках основні повноваження реалізації державної влади (саме такий тип взаємодії влади і опозиції Д. Видрін окреслює як „ознаку цивілізованості” суспільства [19]).

Література:

1. **Тупчієнко Л.** Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? // Віче. – 2002. – №3 (120). – С. 14.
2. **Михальченко М.** Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – №3 (120). – С. 5.
3. **Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Комина Я.** Політологія. – К., 2000. – С. 282.
4. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000. – С. 412.
5. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5.04.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – №17. – С. 728.
6. **Паламарчук В., Литвиненко О.** Український варіант сучасної європейської демократичної держави // Віче. – 2003. – №5 (134). – С. 39.
7. **Примуш М.** Політичні партії на виборах // Віче. – 2003. – №10 (139). – С. 47.
8. **Пахарєв А.** Політичні ідеології та багатопартійність в Україні: знайомі незнайомці // Віче. – 2002. – №10 (127). – С.24.
9. **Полішкарєва О. О.** Критерії структуризації політичного простору в

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

процесі розбудови громадянського суспільства в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2001. – Вип.11. – С. 564.

10. **Дюверже М.** Политические партии. – М., 2000. – С. 275-276.

11. **Исаев М. А., Чеканский А. Н., Шишкин В. Н.** Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. – М., 2000. – С. 87.

12. **Рябчук М.** Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і "розбудова держави" – К., 2000. – С. 132.

13. **Єршов О. В.** Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі партій у виборчому процесі // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2002. – Вип.19. – С. 595-596.

14. **Соколов В., Рябіка В.** Громадянське суспільство: дійові особи та виконавці // Віче. – 2003. – №4 (133). – С. 26.

15. **Рудич Ф.** Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 34.

16. **Павленко Р.** Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – №4. – С. 6-9.

17. **Кривоцок П.** Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – №5. – С. 44.

18. **Заболоцький В.** Базисна тріада метаідеології: ліберальна складова // Людина і політика. – 2001. – №4. – С. 141.

19. **Видрін Д.** Еліта – це проблема будови суспільства // Віче. – 2003. – №5 (134). – С. 44.